

Андрій Жук,
суддя Тернопільського окружного
адміністративного суду

ВІДНОВЛЕННЯ СТАНОВИЩА, ЯКЕ ІСНУВАЛО ДО ПОРУШЕННЯ ПРАВА, ЯК ЕФЕКТИВНИЙ СПОСІБ ЗАХИСТУ: РОЗМЕЖУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ ВІД ЦИВІЛЬНОЇ І ГОСПОДАРСЬКОЇ

Проаналізовано правову природу та особливості застосування відновлення становища, яке існувало до порушення права, та поновлення права як ефективних засобів захисту прав громадян. Розглянуто умови та особливості застосування цих способів захисту, а також приклади судової практики.

Ключові слова: *способи захисту, порушення прав, відновлення становища, яке існувало до порушення права.*

Жук А.

Восстановления положения, существовавшего до нарушения права, как эффективный способ защиты: разграничение административной юрисдикции от гражданской и хозяйственной

Стаття посвящена анализу правовой природы и особенностей применения восстановления положения, существовавшего до нарушения права, и восстановления права как эффективных средств защиты прав граждан. Рассмотрены условия и особенности применения этих способов защиты, а также примеры судебной практики.

Ключевые слова: *способы защиты, нарушение прав, восстановления положения, существовавшего до нарушения права.*

Zhuk A.

Restoration of the condition which has been except infringement of the right, as an effective method of protection: distribution of administrative jurisdiction from civil and economic activity

The article is devoted to the analysis of the legal nature and peculiarities of the application of the restoration of the situation that existed before the violation of law, and the resumption of law as an effective means of protecting the rights of citizens. Conditions and peculiarities of the application of these methods of protection, as well as examples of judicial practice, are considered.

Keywords: *methods of protection, violation of rights, restoration of the situation that existed before the violation of law.*

Постановка проблеми. Сучасний вектор судової реформи спрямований на кардинальне оновлення судового процесу в Україні. Юридична спільнота України загалом позитивно сприймає запропоновані процесуальні нововведення. Проте окремі з новел викликають і певні обґрунтовані занепокоєння. До таких належить концепція «ефективного захисту права», яка є одним з наріжних каменів реформи.

Першочерговою зміною, яка знайшла відображення в усіх процесуальних кодексах, є впровадження ефективного захисту прав особи, яка звертається до суду. Захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, держави є метою судочинства. Але попри значну увагу наукової спільноти до проблем захисту прав особи у правовій доктрині немає єдиного підходу до визначення змісту відновлення становища, яке існувало до порушення права, та підстав його застосування. На сьогодні існує два протилежних підходи до розуміння правової природи відновлення становища, яке існувало до порушення права: з однієї точки зору, воно є способом захисту, з іншої, – метою захисту. Усунення неоднозначного розуміння відновлення становища, яке існувало до порушення права в адміністративних, цивільних та господарських правовідносинах, зумовлює актуальність проведення цього дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням, пов'язаним із правовою природою способів захисту права, приділяли свою увагу багато дослідників. Серед них Пушкін О. А., Бару І. М., Абова Т. Є., Брагінській М. І., Вітрянський В. В., Салогубова Є. В., Вершинін О. П., Радугін А. А., Єм В. С., Саніахметова Н. О., Кот О. О., Хотенець П. В. та ін.

Метою дослідження у цій статті є розкриття змісту та особливостей реалізації відновлення становища, яке існувало до порушення права, як способу захисту прав в адміністративних, цивільних та господарських правовідносинах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Стаття 55 Конституції України закладає основи можливостей захисту права, виходячи саме з підвалин природно-правового підходу. Вона проголошує право кожного захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань будь-якими не забороненими законом засобами. Відповідно цій доктрині вирішено питання про можливість застосування способів захисту права, не передбачених законом, і у КАС України: «У разі задоволення позову суд може прийняти рішення про: інший спосіб захисту прав, свобод, інтересів людини і громадянина, інших суб'єктів у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень, який не суперечить закону і забезпечує ефективний захист таких прав, свобод та інтересів» (частина друга статті 245 КАС України). Цей спосіб захисту передбачено також іншими галузями законодавства. Так, інститут цивільно-правового захисту серед способів захисту передбачає відновлення становища, яке існувало до порушення права (п. 4 ст. 16 ЦК України). Відповідно до положень ст. 20 Господарського кодексу: «Кожний суб'єкт господарювання та споживач має право на захист своїх прав і законних інтересів. Права та законні інтереси зазначених суб'єктів захищаються шляхом відновлення становища, яке існувало до порушення прав та законних інтересів суб'єктів господарювання».

Такий підхід відповідає й ідеям, закріпленим Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Стаття 13 Конвенції, що має назву «Право на ефективний засіб юридичного захисту», проголошує: «Кожен, чиї права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження». У розвиток положень цієї статті Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях також наголошує на необхідності оцінки ефективності обраного зацікавленою особою способу захисту. Зокрема, у пункті 145 рішення від 15 листопада 1996 року у справі «Чахал проти Об'єднаного Королівства» (Chahal vs. the United Kingdom, (22414/93) [1996] ECHR 54) Європейський суд з прав людини зазначив, що згадана норма гарантує на національному рівні ефективні правові засоби для здійснення прав і свобод, що передбачаються Конвенцією, незалежно від того, яким чином вони виражені в правовій системі тієї чи іншої країни [1, с. 205].

Відновлення становища, що існувало до порушення права, як спосіб захисту застосовується в тих випадках, коли порушене суб'єктивне право унаслідок цього не припиняє свого існування і може бути реально відновлене шляхом усунення наслідків правопорушення. Даний спосіб захисту охоплює широке коло конкретних дій, наприклад, повернення власнику його майна з чужого незаконного володіння (ст. 387 ЦК), виселення особи, що самоправно зайняла житлове приміщення (ст. 116 ЖК) та ін. Окремої уваги заслуговує реституція. *Реституція* – поновлення порушених майнових прав, приведення їх до стану, що існував на момент вчинення дії, якою заподіяно шкоди, тобто повернення або відновлення матеріальних цінностей у натурі – тих же самих, або подібних, або речей такої самої вартості. Реституція – це спеціальний зобов'язальний спосіб захисту права власності, який може застосовуватися лише у випадку, коли предмет недійсного правочину за станом на час вирішення відповідного питання перебуває в тієї сторони недійсного правочину, який він і був переданий [2, с. 23].

Окремо необхідно наголосити, що за змістом статті 216 ЦК та виходячи із загальних засад цивільного законодавства суд може застосувати з власної ініціативи реституцію як наслідок недійсності оспорюваного правочину. Інші наслідки недійсності оспорюваного правочину (відшкодування збитків, моральної шкоди тощо) суд застосовує відповідно до статті 11 ЦПК (ч.3 п. 7 Постанови Пленуму Верховного суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»). З урахуванням положень п. 4 ч. 2 ст. 16 ЦК результатом реституції можна визнати такий спосіб захисту цивільних прав та інтересів, який полягає у відновленні становища, що існувало до порушення. Порушенням права в такому випадку визнається вчинення правочину за наявності станом на момент його вчинення дефекту, який за законом може бути підставою недійсності правочину, а реституція виступає наслідком факту визнання правочину недійсним або констатації недійсності правочину (в разі нікчемності правочину) і заходом, спрямованим на приведення майнового стану сторін недійсного правочину до початкового стану, тобто такого, який вони мали до вчинення правочину.

Можна вважати, що метою проведення реституції є відновлення між сторонами такого собі status quo у фактичному та правовому становищі, що існував до вчинення правочину, шляхом, так би мовити, абсолютного знищення юридичного значення будь-яких дій, що вчинялися суб'єктами – учасниками недійсного правочину» [2, с. 24].

Необхідно звернути увагу і на судову практику, яка склалася при вирішенні даної категорії правових спорів, зокрема у рішенні по справі № 6-327цс15 від 23.12.2015 р. Верховний суд України вказав на таке:

«Відповідно до частини першої статті 319 ЦК України власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд. Згідно із частиною першою статті 321 ЦК України право власності є непорушним. Ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні. У статті першій Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ратифікованого Законом України від 17 липня 1997 року № 475/97/ВР «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції», зазначено, що кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права.

Згідно із частиною першою статті 3 ЦПК України, кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів.

Положеннями статей 15, 16 ЦК України визначено право кожної особи на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання, а також право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу.

Таким чином порушення, невизнання або оспорювання суб'єктивного права є підставою для звернення особи за захистом свого права із застосуванням відповідного способу захисту».

Відновлення становища, що існувало до його порушення, може здійснюватися за допомогою застосування заходів судового, адміністративного захисту, захисту нотаріусом, а також самозахисту порушеного права.

Проте захист порушених прав в порядку адміністративного судочинства суттєво відрізняється, зокрема завданням суду є відновлення прав особи, порушених внаслідок протиправних дій суб'єктів владних повноважень. Так, у ч.3 ст. 245 зазначено: «У разі скасування нормативно-правового або індивідуального акта суд може зобов'язати суб'єкта владних повноважень вчинити необхідні дії з метою відновлення прав, свобод чи інтересів позивача, за захистом яких він звернувся до суду». Яскравим прикладом може стати витяг з Постанови Одеського апеляційного адміністративного суду у справі № 1570/5024/20120 від 5 червня 2014 р.: «Відповідно до ч. 1 ст. 55 Конституції України, права і свободи людини і громадянина захищаються судом.

Частинами 1, 2 ст. 393 ЦК України передбачено, що правовий акт органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, який не відповідає законіві і порушує права власника, за позовом власника майна визнається судом незаконним та скасовується. Власник майна, права якого порушені внаслідок видання правового акта органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування, має право вимагати відновлення того становища, яке існувало до видання цього акта. У разі неможливості відновлення попереднього становища власник має право на відшкодування майнової та моральної шкоди.

Згідно з висновком Верховного суду України, за вищенаведеною нормою Закону, який викладений в постанові від 12 червня 2007 року (справа 21-173во07), такий спосіб захисту порушеного права, як визнання незаконним акта суб'єкта владних повноважень, не є універсальним і його застосування можливе у двох випадках: коли може бути відновлено те становище, яке існувало до видання акта, або коли за відсутності цієї можливості вимога про визнання незаконним акта суб'єкта владних повноважень поєднана з вимогою про відшкодування майнової та моральної шкоди. Відновлення становища, яке існувало до прийняття спірного рішення, якщо право власності на майно набуто іншою особою (ніж суб'єкт владних повноважень), неможливо. Якщо відновлення становища, яке існувало до прийняття спірного рішення неможливо і вимоги про скасування рішення суб'єкта владних повноважень не поєднано з вимогами про відшкодування майнової та моральної шкоди у задоволенні позову необхідно відмовити.

Відповідно до ч.ч. 1, 2 ст. 244-2 КАС України, рішення Верховного Суду України, прийняте за результатами розгляду заяви про перегляд судового рішення з мотивів неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права у подібних правовідносинах, є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить зазначені норми права, та для всіх судів України. Суди зобов'язані привести свою судову практику у відповідність з рішенням Верховного Суду України. Невиконання судових рішень тягне за собою відповідальність, установлену законом.

Вищенаведена правова позиція застосована у справі Вищого адміністративного суду України К/9991/90069/11 /ухвала від 4 грудня 2012 року/ (матеріали справи).

Таким чином, у відповідності до сталої практики суду касаційної інстанції, у справах даної категорії визначальною обставиною є наявність чи відсутність можливості відновлення становища яке існувало до прийняття спірного акту суб'єкта владних повноважень.

З урахуванням того, що відновлення того становища, яке існувало до прийняття спірного рішення, неможливе у зв'язку з набуттям права власності на частину вищенаведеного домоволодіння третьою особою, реконструкція якого на думку позивачки порушує її права та вимоги про визнання незаконними і скасування спірного рішення не поєднані з вимогами про відшкодування майнової та моральної шкоди, колегія суддів не погоджується з висновком суду першої інстанції про можливість задоволення даного позову».

Слушно зазначала з цього приводу З. В. Ромовська, що припинення протиправних дій ще не спроможне повністю захистити право, оскільки результати цих дій не усунуті. З іншого боку, відновлення становища, що раніше існувало, без припинення протиправних дій практично нездійсненне. Це правильно, однак лише для такої ситуації, де протиправні дії тривають до прийняття судового рішення. Якщо ж ці дії до зазначеного часу припинилися, суд ставить своїм завданням лише ліквідацію наслідків такої поведінки, тобто відновлення становища, що існувало до порушення права. При захисті права даним способом суд не встановлює наявність у потерпілої сторони відповідного права, наявність відповідного права не викликає сумніву в суду, не заперечує його існування і відповідач.

Даний спосіб захисту застосовується також при посяганнях на такі особисті немайнові права, як честь, гідність. У цьому випадку способом відновлення становища, що існувало до порушення права, є спростування. Однак навряд чи можна погодитися з тим, що в разі, наприклад, розголошення адвокатської, банківської, медичної таємниці можна за допомогою даного способу захисту відновити становище, яке існувало до порушення права. І справа тут не у тому, яким повинен бути спосіб захисту, а скоріше у тому, що повністю відновити становище, яке існувало до порушення, взагалі неможливо, оскільки конфіденційна інформація вже піддана розголошенню. Тому тут потрібно вести мову про можливість тільки припинення дій, що порушують право. Припинення дій, що порушують право, – найбільш результативний спосіб захисту таємниць особистого життя людини. ЦК не обмежує можливість застосування тільки зазначених способів, тому окремі способи захисту можуть міститися в законодавчих актах або передбачатися договором. Відновлення становища, яке існувало до порушення права, і припинення дій, що порушують право або створюють загрозу його порушення

У проведених наукових дослідженнях звертається увага на те, що застосування такого способу захисту, як відновлення становища, яке існувало до порушення, у сфері особистих немайнових прав має таку особливість, як неможливість майнового заміщення вартості цього права, тому у випадку порушення особистого немайнового права відновлення становища, яке існувало до порушення, носитиме виключно характер поновлення особистого немайнового права [3, с. 205].

Виходячи з положень діючого законодавства, поновлення права як спосіб захисту права може застосовуватися за сукупності таких умов:

1) право має бути порушеним – у випадку загрози порушення, невизнання чи оспорування права цей спосіб застосовуватися не може;

2) порушення права відбулося внаслідок рішення, дії або бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, фізичної або юридичної особи.

Судове рішення про поновлення порушеного права може вирішувати такі задачі:

1) відновлення правового становища відповідного суб'єкта;

2) відновлення незаконно порушених відносин;

3) припинення дії, що порушує право чи створює загрозу його порушення;

4) примусова реалізація невиконаного обов'язку у відношенні до суб'єкта, чиє право порушене;

5) компенсація втрачених благ майнового і немайнового характеру;

6) можливість визнання юридично недійсними актів органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій і громадян, оскільки в таких випадках нові права не виникли і становище сторін приводиться у первинний стан [4, с. 20–21].

Висновки. Отже, застосування такого способу захисту, як відновлення становища, яке існувало до порушення, що охоплює ряд конкретних дій, вельми широко поширений у судовій практиці.

Він застосовується при найрізноманітніших порушеннях як майнових, так і особистих немайнових прав громадян. Наприклад, власник має право витребувати своє майно з чужого незаконного володіння і тим самим, по-перше, домогтися відновлення становища, яке існувало до порушення права, тобто по-

вернення речі, і, по-друге, припинити дії, які порушили його право шляхом припинення володіння річчю особи, що не має на неї прав.

Даний спосіб захисту застосовується також у разі порушення прав на результати інтелектуальної діяльності. Автор конкретного твору, який незаконно використовується (або готується до випуску у світ) без його згоди, або піддається спотворенню або переробці третіми особами, може вимагати припинення цих дій, що порушують або створюють загрозу порушення його авторських прав на створений твір.

Припинення дій, що порушують право уповноваженої особи, має також місце при пред'явленні до суду вимог про усунення будь-яких порушень його права. У судовій практиці такого роду спори нерідко виникають між власниками індивідуальних житлових будівель, розташованих на суміжних земельних ділянках або у справах про усунення перешкод у користуванні земельною ділянкою, що виникли у зв'язку з порушенням власником сусідньої ділянки правил забудови і т. д. Визнання заперечної операції недійсною і застосування наслідків її недійсності, застосування наслідків нікчемного правочину цей спосіб захисту, за суттю, являє собою окремих випадок відновлення становища, яке існувало до порушення права, оскільки при його застосуванні має місце одностороння або двостороння реституція, за якої сторони (або одна зі сторін, що діяла сумлінно) повертаються в положення, що існувало до вчинення ними заперечного або нікчемного правочину.

Список використаних джерел

1. Бринцев О. В. *Правова сутність економічних спорів та способи їх вирішення* / О. В. Бринцев : моногр. – Х. : Право, 2005. – 304 с.
2. Романюк Я. М. *Реституція, віндикація, кондикція, відшкодування шкоди: окремі аспекти співвідношення та розмежування* / Я. М. Романюк, О. Л. Майстренко // *Вісник Верховного Суду України*. – № 9(169). – 2015. – С. 22 – 34.
3. Стефанчук Р. О. *Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст. Система, особливості здійснення та захисту)* : моногр. / відп. ред. Я. М. Шевченко. – К. : КНТ, 2008.
4. Шевченко И. Н. *Правовосстановительная функция судебной системы: теоретико-правовой аспект* : втореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / И. Н. Шевченко ; СПб ун-т МВД России. – СПб, 2014.

References

1. Brintsev O.V. (2005) *Pravova sutnist' ekonomichnykh sporiv ta sposoby yikh vyrishennya*. [legal nature of economic disputes and ways to solve them]. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
2. Romanyuk Ya.M., Maystrenko O.L. (2015) *Restytutsiya, vindykatsiya, kondyksiya, vidshkoduvannya shkody: okremi aspekty spivvidnoshennya ta rozmezhuvannya*. [Restitution, vindication, confaction, compensation: certain aspects of the relationship and delineation]. *Visnyk Verkhovnoho Sudu Ukrayiny – Herald of the Supreme Court of Ukraine*. [in Ukrainian].
3. Stefanchuk R. O. (2008) *Osobysti nemaynovi prava fizychnykh osib (ponyattya, zmist. Systema, osoblyvosti zdiysnennya ta zakhystu)*. [Personal non-property rights of individuals (concept, content, system, peculiarities of implementation and protection)]. Kyiv:KNT[in Ukrainian].
4. Shevchenko I. N. (2014) *Pravovosstanovitel'naya funktsiya sudebnoy sistemy: teoretiko-pravovoy aspekt*. [Legal Restoration Function of the Judicial System: the Theoretical and Legal Aspect]. St. Petersburg: University of Internal Affairs of Russia[in Russian].

Стаття надійшла до редакції 19.06.2018.